

Қазақ тіл білімінің негізін салушы, Ұлт ұстазы –
Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойына арналған
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ және ҒЫЛЫМ ТІЛІ»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

PROCEEDINGS

International scientific and theoretical conference
«AKHMET BAITURSYNULY and THE LANGUAGE OF SCIENCE»
will be held, dedicated to the 150th anniversary of the founder of Kazakh linguistics,
Teacher of the nation – Akhmet Baitursynuly

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-теоретической конференции
«АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ и ЯЗЫК НАУКИ»,
посвященной 150-летию юбилею основателя казахского языкознания,
Учителя нации – Ахмета Байтурсынулы

ӘОЖ 811.512.122
КБЖ 81.2 Каз
А 95

Бас редактор

А.Фазылжан – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры

Пікір жазғандар:

А. Алдаш – филология ғылымдарының докторы, профессор

Ә. Әміров – филология ғылымдарының кандидаты

Редакция алқасы:

ф.ғ.д., профессор Н. Уәли, ф.ғ.д., профессор Ж. Манкеева,
ф.ғ.д., профессор З. Базарбаева, ф.ғ.д., профессор А. Алдаш,
ф.ғ.д., профессор М. Малбақов, ф.ғ.д., профессор Қ. Рысбергелі,
ф.ғ.д., профессор Б. Момынова, ф.ғ.д., профессор Қ. Күдерінова,
ф.ғ.д., А. Жаңабекова, PhD доктор Е. Маралбек, ф.ғ.к. С. Құлманов,
ф.ғ.к. А. Әмірбекова, ф.ғ.к. Д. Пашан, ф.ғ.к. Н. Әміржанова

Жауапты шығарушылар:

С. Құлманов, Н. Әшімбаева, Н. Шүленбаев, А. Бисенғали,
А. Омарова, Ж. Ескендір

А 95 **«Ахмет Байтұрсынұлы және ғылым тілі»** атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ЖК «Асыл», 2022. – 400 бет.

ISBN 978-601-269-161-0

Жинақ 2021-2022 жылдары орындалған «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» (OR11465483) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу жобасы аясында шығарылды.

Жинаққа қазақ тіл білімінің негізін салушы, Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойына арналған «Ахмет Байтұрсынұлы және ғылым тілі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары енді. Материалдар жоғары оқу орындарының оқытушылары мен ғылыми зерттеу институттары қызметкерлеріне, PhD докторанттар мен магистранттарға арналады.

**ӘОЖ 811.512.122
КБЖ 81.2 Каз**

ISBN 978-601-269-161-0

© А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты, 2022

АЛҒЫ СӨЗ

Ахмет Байтұрсынұлы – көрнекті лингвист-ғалым, қазақ тіл білімі мен ұлттық әдебиеттану ғылымының, журналистикасының, қазақ радиосының негізін салушы, алғашқы әліппенің авторы, ұлттық әліпби мен емле реформаторы, қазақ ғылымы мен білім беру жүйесін академиялық жолмен ұйымдастырушы, қазақ филологиясының тұңғыш профессорларының бірі, ақын, философ, мәдениеттанушы, саясаткер, идеолог, педагог, өнертанушы, XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларын тәрбиелеген ағартушы ғалым, қазақ руханияты тарихындағы аса ірі тұлға, қоғам және мемлекет қайраткері, Алаш қозғалысының, сонымен бірге осы заман ұлт зиялылары мен ұлтшылдарының рухани көсемі. Ғалымның ұшан-теңіз еңбегі ұлт жүрегінен орын тауып, халқы «Ұлт ұстазы», «Ұлттың рухани көсемі» деген ардақты ат берді.

Ғалымның 150 жылдығы ЮНЕСКО деңгейінде тойланды. Бұл мерейтойдың әлемдік деңгейде аталуы Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасын тың әдіс-тәсіл, заманауи қосалқы құралдарды қолдана отырып, жаңа ғылыми тұжырым мен бағыттар тұрғысынан зерттеу ісін жандандырды. Ахмет Байтұрсынұлының мұрасы мен тұлғасын тануға арналған отандық және шетелдік ғалымдар мен ізденушілердің ғылыми-теориялық, ғылыми-практикалық, ғылыми-көпшілік, ғылыми-танымдық, жалпы ақпараттық сипаттағы зерттеу материалдары жыл бойы өткен түрлі ғылыми ой алаңы мен қоғамдық іс-шараларда таныстырылып, талқыланып, БАҚ арқылы кәсіби ортада, сол сияқты қалың бұқара арасында да кеңінен насихатталды. Тұлғатанудың бір саласы ретіндегі «Ахметтану» ғылымы тың дерек, мағлұмат, ойқорытындылармен толықты.

Ғұлама ғалымның атын иеленіп отырған Тіл білімі институтында 2020 жылы ашылған «Ахмет оқулары» алаңы аясында бірнеше халықаралық ғылыми-теориялық конференция, семинарлар мен дәрістер циклі ұйымдастырылды. Ғылым ошағында Ахмет Байтұрсынұлының мұрасын зерттеу мақсатында жуырда ашылған «Ахметтану» бөлімі жемісті жұмыс жасап келеді. «Ахмет Байтұрсынұлының жазу реформасы: теориясы және тәжірибесі» атты жоба аясында Ресей, Әзербайжан мемлекеттеріне экспедициялар ұйымдастырылып, Ахмет Байтұрсынұлының бұрын-соңды жарияланбаған бейнежазбасы елімізге әкелінді. Институт ғалымдары Ұлт ұстазын насихаттау барысында Париж, Стамбул, сондай-ақ еліміздің бірқатар қалаларында, мектептер мен лицейлерде, жоғары оқу орындарында баяндама жасады.

Ұлы ғалым қазақ жазуы мен терминологиясын тыңнан түзіп жасап, заманауи қазақ ғылым тілінің соны соқпағын салған бастаушысы, тілді жаңғырта да жаңарта білген ұлы реформатор болды. Сондықтан да бүгінгі Жаңа Қазақстан жағдайында тілді жаңғырту мен оны реформалау барысында ұлы ғалымның мұрасын зерттеу, кеңінен насихаттау – Институт ұжымының қасиетті ғалымдық борышы әрі жауапты міндеті.

Бұл жинаққа Институтта 2021-2022 жылдары «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» (OR11465483) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша орындалған зерттеу жобасының материалдары негіз болды. Сонымен қатар Қазақстан, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан ғалымдарының Ахмет Байтұрсынұлының тұлғасына, ғылыми шығармашылығына, әліпби, жазу, ағарту, аударма және т.б. мәселелерге, салалық терминология, лексикология, лексикография, грамматика, ономастика, этнолингвистика, қолданбалы лингвистика, корпустық лингвистика және т.б. салаларға арналған қазақ, ағылшын, орыс, қырғыз тілдеріндегі заманауи да мазмұнды ғылыми мақалалары енгізілді. Бұл материалдар «Ахметтану» ғылымында тың зерттеулерге, ғалым мұрасын насихаттауға жол ашары сөзсіз.

АНАР ФАЗЫЛЖАН

филология ғылымдарының кандидаты

етістік), шылау сөздер (үстеу, демеу, жалғаулық, одағай) деп 9 топқа бөлінісі – *эквонимдер (бірлік ұғымдар)*.

Лингвистикалық терминдердің бірліктерін жан-жақты түсіну, тану үшін сан-сапа, себеп-салдар, жалпы-жеке, бүтін-бөлшек, бірлік-дербестік, мазмұн-форма, қажеттілік-кездейсоқтық, ішкі-сыртқы, тектік-түрлік, конструкция-реконструкция, индукция-дедукция, ұқсас-ерекше деген дихотомиялық сипаттарын талдау қажет...

Бұл айтылғандар тілдің түрлі деңгейінің бірліктері арасындағы байланыстарының 2 типінен (парадигматика, синтагматика) басқа жүйе ішілік байланыстардың типі – иерархиялық, яғни барлық 3 деңгейді бүтін бір тілдік жүйеге біріктіретін тип. Бұл тілдік элементтердің төменгіден жоғарғы деңгейге қарай орналасуымен байланысты. Мәселен, фонологиялық деңгей бірліктері фонотактика ережелерінің негізінде біріге отырып, шындық фактілерін атайды және ол орта деңгей бірлігі лексеманы құрайды. Лексема мағыналары басқа лексемамен тіркесіп, граммемалардың грамматикалық ережелермен тіркесуі арқылы синтагмаға айналады. Ал түрлі синтагмалар сөйлемнің синтаксистік құрылымының компоненттері ретінде сөйлеуге іске асырылады [2:17-25; 3]. .

Әдебиеттер:

1. Жалмаханов Ш.Ш. Қазақ тілінің лексикологиясы және стилистикасы. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: Отан, 2019. – 144 б.
2. Карлинский А.Е. Методология и парадигмы современной лингвистики. – Алматы, 2009. – 352 с. – С. 17-25.
3. Карлинский А.Е. Избранные труды по теории языка и лингвистике. – Алматы, 2007. – 308 с.

ЖАНАБАЕВ К.,
к.ф.н., доцент КазНУ им. аль-Фараби
ТУРГЕНБАЕВА А.,
ст. преподаватель КазНУ им. аль-Фараби
ИСЛЯМОВА У.,
магистр, преподаватель КазНПУ им. Абая
СЕРИКБАЕВА А.,
докторант Института языкознания
им. А. Байтурсынова

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ И УСТНАЯ ТЕОРИЯ ПЭРРИ-ЛОРДА

Аннотация. В статье раскрыта выдающаяся роль казахского литературоведа А. Байтурсынова, впервые классифицировавшего жанров казахской литературы. Поэтическую традицию он, как и авторы устной теории (М. Пэрри, А. Лорд и их последователи), называет *искусством слова – сөз өнері*. Но, в отличие от М. Пэрри и А.Б. Лорда, казахский ученый в своих исследованиях не отделяет письменную литературу от устной, а в своей эстетической теории использует жанрово-стилевой подход. **Цель** статьи – раскрыть научно-теоретическое, методологическое и практическое значение работ А.Байтурсунова, научную значимость его идей, созвучие их с устной теорией Пэрри-Лорда, а также – выявить жанрово-стилевые закономерности устной поэзии жырау XV-XVIII вв. в связи с ее формульностью. **Материалом** послужили исследования А.Байтурсунова, труды ахметоведов и фольклористов, изучающих устную поэзию: фольклор, эпос, и индивидуально-авторское творчество жырау. **Научно-теоретическая и практическая значимость** исследования исходят из выявления ценностной методологической парадигмы ученого применительно к изучению им жанров устной поэзии.

С учетом современных достижений теоретиков «формульной» природы устного текста нами выявлено ее ценностное значение, поскольку речь идет не только о владении исполнителем поэтической техникой, но об оригинальной природе индивидуально-авторской исполнения, об искусстве самого автора, а не о простом механическом воспроизведении певцом готового текста.

Ключевые слова: жанр, формула, стиль, структура, устная традиция.

Андатпа. Мақалада қазақ әдебиет жанрын алғаш жіктеген, қазақ әдебиеттанушысы А.Байтұрсынұлының рөлі айқындалады. Ол поэтикалық дәстүрді, ауызша теорияның басқада өкілдері (М. Пэрри, А. Лорд және олардың ізбасарлары) секілді сөз өнері деп атады. Алайда, қазақ ағартушысының М.Пэрри және А.Б. Лордтан өзгешелігі, ол өзінің зерттеулерінде жазбаша әдебиетті ауызша әдебиеттен ажыратпай, өзінің эстетикалық теориясында жанрлық-стильдік тәсілді пайдаланады. Мақаланың мақсаты, А. Байтұрсыновтың шығармаларының ғылыми-теориялық, әдіснамалық және практикалық маңыздылығын, оның идеяларының ғылыми маңыздылығын, Парри-Лордтың ауызша теориясымен үндестігін ашу, сондай-ақ оның формулалығына байланысты жырау ауызша поэзиясының жанрлық-стильдік заңдылықтарын анықтау. Материал А.Байтұрсыновтың зерттеулері, ауызша поэзияны зерттейтін Ахметологтар мен фольклоршылардың еңбектерінен алынды: фольклор, эпос және жеке авторлық жыраулар шығармашылығы пайдаланылды. Зерттеудің ғылыми-теориялық және практикалық маңыздылығы ғалымның ауызша поэзия жанрларын зерттеуіне қатысты құндылық әдіснамалық парадигмасын анықтаудан туындайды. Ауызша мәтіннің «формулалық» табиғаты туралы теоретиктердің қазіргі жетістіктерін ескере отырып, біз оның құндылығын аштық, өйткені әңгіме орындаушының поэтикалық техниканы меңгеруінде ғана емес, жеке автордың орындауындағы өзіндік болмысында да, оның өзіндік ерекшелігін де, оның мән-мағынасын аштық. дайын мәтінді әншінің қарапайым механикалық қайта шығаруы туралы емес, автордың өзінің өнері туралы болмақ.

Түйін сөздер: жанр, формула, стиль, құрылым, ауызша дәстүр.

Abstract. The article reveals the outstanding role of the Kazakh literary critic A. Baitursynov, who for the first time classified the genres of Kazakh literature. He, like the authors of the oral theory (M. Parry, A. Lord and their followers), calls the poetic tradition the art of the word – *сөз өнері*. But, unlike M. Parry and A.B. Lord, the Kazakh scientist does not separate written literature from oral literature in his research, but uses a genre-style approach in his aesthetic theory. **The purpose** of the article is to reveal the scientific-theoretical, methodological and practical significance of the works of A. Baitursunov, the scientific significance of his ideas, their consonance with the oral theory of Parry-Lord, and also to reveal the genre and style patterns of the oral poetry of zhyrau of the 15th-18th centuries. due to its form. **The material** was the research of A. Baitursunov, the works of Akhmetologists and folklorists studying oral poetry: folklore, epic, and the individual author's work of zhyrau. The scientific, theoretical and practical significance of the study comes from the identification of the value methodological paradigm of the scientist in relation to his study of the genres of oral poetry. Taking into account the modern achievements of the theorists of the «formular» nature of the oral text, we have revealed its value, since it is not only about the performer's possession of poetic technique, but about the original nature of the individual author's performance, about the art of the author himself, and not about a simple mechanical reproduction by the singer of a finished text.

Key words: genre, formula, style, structure, oral tradition.

Введение

Время идеологий прошло. Сегодня в многополярном мире филологические и литературоведческие исследования должны быть подтверждены и конкретизированы «фактическим», то есть структурно-семантическим методом внутреннего рассмотрения устройства текста, дове-

дением исследований до глубинного осмысления ценности национальных знаковых единиц и символов, чем занимается устная теория Пэрри-Лорда (Oral Tradition) и их последователи, исследуя *внутреннюю*, формульную природу устного текста, его скрытые значения и механизмы.

О таком изменении вектора гуманитарной научной парадигмы – от идеологии и хаоса – к конкретике и «упорядоченности» в постсоветской науке, фольклористике и литературоведении пишут такие исследователи, как: А. Исмакова, А. Б. Наурзбаева, А. Жаксылыков.

Так, профессор А.С. Исмаковна отмечает, что «сегодня все понимают, что история утратила свою жестко запрограммированную динамику. Нас недостаточно убеждают ни формальная, ни циклическая, ни спиралевидная модель исторического процесса, ни идеи линейного, поступательного прогресса культуры и просвещения. Словом, история лишилась своей векторной направленности, ощущение движущегося хаоса превалирует над сознанием его относительной упорядоченности. Это относится и к истории казахской литературы. В конце XX века нелепо утверждать, что постмодернизм – это вершина всего предшествующего литературного развития, совсем недавно подобное можно было прочесть о соцреализме» [1]. Во всяком случае, возникшая вдруг сразу и повсеместно после распада Советского Союза многополярность и неоднозначность, а подчас и противоречивость в казахской гуманитарной науке различных теорий, мнений, концепций стало перманентным отражением кризиса и постсоветской и евроцентристской парадигмы. В условиях возникшей многополярности и многообразия методов, мы, следуя методу Абая, обращаемся к *чистым* и наиболее устойчивым формам отечественной традиции и к самой спасительной традиции, до конца еще не освоенной – к наработанным нашими и отечественными учеными методам исследований: к драгоценному опыту Х.Х. Махмудова, М.М. Копыленко, Ш.Ш. Сарыбаева, К.А. Хусаинова, З.К. Ахметжановой, Н.И. Гайнуллиной, Т.М. Мадзигон, Е.Турсунова, Ж. Бектурова, Б.Абылкасимова и т.д., и – к еще более ранней, предыдущей традиции – к научному наследию А. Байтурсынова, К. Сатпаева (его историко-филологические работы), М.О. Ауэзова, С. Сейфуллина, А.Букейханова и других, заложивших национальные научные основы изучения художественного мира и текста казахского устного народного поэтического гения. Об изменении научной гуманитарной парадигмы пишет и культуролог А.Б. Наурзбаева: «Можно сказать, что многое уже изучено, но не менее остается неисследованным. И этот процесс не может быть ограничен степенью изученности; динамика научной парадигмы влечет за собой изменения и трансформацию своей методологической составляющей, открывающей все новые и новые аспекты предмета и осмысления» [2]. Главное зерно этого рассуждения – современная «научная парадигма освобождается от центрирования одной научной модели и ведущей методологии» [2].

Проблемы методологии и методики изучения структурной семантики и поэтики тюркоязычных певцов Крыма, Центральной Азии и Северного Кавказа в современную эпоху приобретают наиболее актуальное теоретическое и практическое значение, – пишет А. Жаксылыков. – «Теоретическое – по той причине, что за примерно столетний период изучения поэзии жырау в странах СНГ и за рубежом накоплен огромный научно-критический и эмпирический материал по данной проблематике, который требует осмысления и обобщения. Практическое – по той причине, что необходимо отработать сумму методов и приемов анализа поэзии жырау, кроме того, классифицировать сложившиеся школы для анализа и интерпретации поэтического наследия степных бардов [3].

Вместе с тем, несмотря на возросший интерес в последнее время фольклористов и эпосоведов к проблеме исторической поэтики, на фундаментальные разработки в сфере устной традиционной культуры «изучение функций поэтических средств, их генетических истоков и их дальнейшее развитие в эпическом творчестве тюркоязычных народов является одной из актуальных проблем современной фольклористики [4], поскольку изучение структуры устных памятников тюркоязычных жырау и акынов «имеет еще немало спорных моментов». Исследователи также отмечают, что «само содержание древних и более поздних образцов индивидуального творчества, присутствие разных временных, лексиче-

ских, образных и семантических уровней позволяет предположить, что в прошлом у племен составлявших этногенетическую основу казахского народа, наряду с коллективным и эпическим творчеством высокого развития достигла и традиция индивидуального поэтического слова...то, что сохранила людская память и отдельные записи, представляется лишь малой частью огромного наследия, реликтами исчезнувшей поэтической культуры, имевшей сложную и широко разветвленную систему образных средств и художественных категорий [5].

К слову сказать, великий казахский ученый по разным причинам не мог знать устную теорию Пэрри-Лорда, хотя они и были современники, но оба учения пришли в нашу науку непростительно поздно, и поэтому «настало время переосмысления целого пласта в казахской литературе, который способен открывать вид на существеннейшие противоречия художественной эпохи и те исторические противоречия и конфликты, которые вошли в них и осмыслены» [6].

Материал и методы

Основным материалом исследования послужили научные работы известного ученого-литературоведа А.Байтурсунова, имеющие отношение к казахской устной поэтической традиции, а также – исследования ученых-ахметоведов и фольклористов, изучающих эпос, фольклор тюркоязычных народов и индивидуально-авторское творчество создателей и носителей устной традиции. Материалами настоящего исследования послужили труды таких казахских ахметоведов, как А. Исмакова, О. Абдиманов, З. Кабдолов, Т. Какишев. Ценное методологическое наследие составили на сегодняшний день статьи, монографии и исследования эпосоведов и фольклористов – О.А. Нурмагамбетовой, Ж.Ж. Бектурова, Б.Ш. Абылкасимова, Ш. Ибраева и других исследователей, хорошо знакомых с устной теорией, испытывавших ее влияние.

Обзор литературы

Приступая к разбору теоретических и методологических установок А. Байтурсунова и устной школы Пэрри-Лорда, приведем краткий обзор научных трудов, непосредственно касающихся устной теории, говоря словами А. Байтурсунова, – *сөз өнері*, искусства слова.

В исследованиях Б.Ш. Абылкасимова, У.А. Ислямова, М.О. Ауэзова, З. Ахметова, М. Байлы, А. Байтурсунова, Ж.Ж. Бектурова, А. Дербисалина, В.М. Жирмунского, Ш. Ибраева, Е. Исмаилова, А. Исмаковой, З. Кабдолова, А. Колара, А.Коныратбаева, М. Магауина, А. Маргулана, Е.М. Мелетинского, А. Наурзбаевой, С. Негимова, О.А. Нурмагамбетовой, Н.С. Смирновой, И.В. Стеблевой, Н. Турекулова, Е. Турсунова имеются много сведений о жырау, о древнетюркских ырчы, об их поэтической технике.

В монографии «Жанр толгау в казахской устной поэзии» Б.Ш. Абылкасимов говорит о теории Пэрри-Лорда, описывает стилистические приемы и средства в жанре толгау. Особенное внимание он уделяет повтору и таким и таким его особенностям, как *формульность*, *устойчивость позиции слов*, *устойчивость стилистических блоков*, выделяя *формульную* природу устного текста в качестве основного закона Пэрри-Лорда. Перечисляя последователей, создавших *устную школу* (в России – В.М. Жирмунский, Е.М. Мелетинский, П.А. Гринцер и касаясь определения формулы как «группы слов, регулярно употребляемой в одинаковых метрических условиях для воплощения заданной основной идеи», он рассматривает дискуссионное мнение С.Ю. Неклюдова о том, что «выделение формулы как повторяющейся фигуры, зависимой от метрической (согласно определению М. Пэрри), не может быть принято в качестве единого критерия». Во всяком случае, все сходятся на том, что связь формулы и ритма для устной поэзии обязательна. Но почему-то автор связывает понятие формулы в основном с рифмовкой [7]. Первым, кто обратил свое внимание на существенные особенности устной теории Пэрри-Лорда, был известный ученый Е.М. Мелетинский. Анализируя современные теории эпоса, он делает следующее важное замечание: «Даже Лорд, который вслед за Пэрри, выводит эпический стиль из поэтической техники устного творчества, не сомневается в мифологическом происхождении содержания эпических формул [8].

Как мы показали выше, А.Байтурсынов не был знаком с устной теорией Пэрри-Лорда, хотя всю народную традицию, он, как и Ч.Ч. Валиханов, знал «изнутри самой традиции», и перед ним стояли другие ключевые задачи – первая научная классификация и систематизация гуманитарных наук, с которой он справился блестяще. Известный ахметовед, профессор А.Исмакова, впервые в казахской литературоведческой науке раскрыла суть научных концепций А. Байтурсынова («Теория словесности», 1926) и М. Бахтина («Эстетика словесного творчества», 1979. – Жизнь искусства, 1922, №33, с.4), перекликающихся с открытиями второго гения, М.М. Бахтина. А.С. Исмакова замечает, что для обоих ученых на первом месте стояло лишь само «*исследование художественности словесного творчества*, а не идеологическое или тематическое описание», – его категориальное рассмотрение в общем контексте национальной и мировой литературы» [1].

Результаты и обсуждение

Как было показано нами выше, жанры поэтического искусства были впервые классифицированы Аристотелем, а в восточной традиции – аль-Фараби, в казахской – А. Байтурсыновым. Одной из важных особенностей казахского поэтического искусства было то, что в и древнем, и даже в позднем средневековом периоде музыка и поэзия казахских кочевников находились в слитном единстве, почти не разделяясь и составляя *единое и целое синкретическое* искусство, богатое по своей глубинной символике, иносказаниям, «концептам, маркерам, кодах и знакам» [3].

Исследователь научного наследия А. Байтурсынова профессор Исмакова А.С. пишет, что существенным отличием научного подхода А.Байтурсынова (1873-1937) стало то, что он, как и М.М. Бахтин, рассматривает литературу как «сөз өнері», как «искусство слова», не разделяя единое словесное творчество на фольклор и литературу, что для ученого это одна система, но при необходимости уточняется, что речь идет о «произведениях казахской устной литературы» [9].

Наиболее актуальным для понимания устной теории Пэрри-Лорда и устной казахской поэтической традиции выступает сам «способ организации речи» (собственно, национальная поэтическая техника), который в целом связан с природой национального мышления, с устойчивостью художественных форм, со спецификой внутренней структурно-семантической организации (т.н. *формульная грамматика*), с национальным отношением к действительности и принципом ее творческой интерпретации, то, что в совокупности мы именуем *методологией художественного видения*. Все эти перечисленные закономерности способствуют творческому процессу осмысления и «превращения» структур окружающей действительности в различные художественно-речевые жанры (в «художественно-образные структуры»). Способ и средства организации устной художественной речи (устно-стилевая техника и художественно-определяющая система) во многом зависят и от социальной природы певца, его социального статуса (социального облика), о котором писали Е.Турсунов и М.Магауин. Так М. Магауин пишет: «Творческий облик жырау связан с положением, которое они занимают в обществе... многие жырау, жившие в XV-XVIII веках, были не только поэтами, но и вождями племен, улюсов, племенных союзов, а также батырами, предводителями племенной дружины... Жырау не говорит не по существу, не вмешивается в будничные дела, по мелочам не поднимает голоса. Только в военное время, на великих сборищах и празднествах или в дни больших смут выступает он перед своими братьями, воздействуя на них силой своего поэтического голоса» [10].

Подробно исследуя научную методологию казахского ученого, профессор А. Исмакова замечает, что в «Әдебиет танытқыш» А.Байтурсынов предвосхитил «введение речевых жанров», что он предлагает «рассматривать речевые жанры художественного слова (дарынды сөз), исходя из их национальных особенностей и функций, дифференцируя их по способам повествования: әуезе, толғау, айтыс» [1].

Но, приступая к изучению эстетики устного словесного творчества, мы имеем в виду именно кочевую эстетику жырау и акынов, эстетику преимущественно военно-героическую,

безусловно, имеющую глубинные органические связи с традиционным Степным знанием, выступающей своеобразной философией, о которой писал поэт А. Кодар [11].

И для А. Байтурсынова важны не хронологические границы казахской литературы, которые уходят в беспросветное прошлое, а именно *формы, место и функция*, по которым характеризуются роды и виды устной поэзии: әуезе – эпос, толғау – лирика и айтыс – разновидность конфликта (драмы, тартыс). Важное значение тут имеют «социальные роли» певца и жанра. Об этом пишет Е. Турсунов в «Типах носителей...»: а) жырау никогда не участвуют в айтысах (род состязательности у акынов, конфликту, близкий к драматическому роду); б) жырау – создатели од: мақтау и арнау в честь героя (основы героического эпоса (большой эпико-повествовательной формы описания внешнего мира, рода әуезе); в) жырау и акыны – создатели толғау (лиро-эпические суждения, устные произведения средней и малой художественной форм, явление индивидуальной лирики (раскрывает внутренний мир автора и исполнителя) г) айтысы характеризуют не жырау, а акынов [12].

Второй важный пункт, на который обратили внимание исследователи казахской прозы (А. Исмакова, З. Бисенгали и др.) – связь письменной художественной прозы с устной традицией. Именно в эпоху А. Байтурсынова обрела свое быстрое оформление казахская письменная художественная проза, вытекающая из устных речевых жанров. После идей А. Байтурсынова, стало ясно, что:

1. художественная казахская проза с самого начала развивалась в тесном контакте с устной поэзией;

2. доминирующую роль в этом сыграли хорошо развитые лиро-эпические жанры – народные поэмы-жыры и индивидуально-авторская поэзия жырау и акынов;

3. устная поэзия была первой областью литературы, где утвердился реализм; 4. устная поэзия оказала влияние на все литературные жанры, сформировав облик молодой казахской литературы.

Вполне резонным представляется вопрос, поставленный профессором А. Исмаковой: как казахское литературоведение на протяжении 70 лет обходилось без «Әдебиет танытқыш», используя вторичные парадигмы? И А. Лорд, и А. Байтурсынов, и М.М. Бахтин не выпускают из поля зрения фигуру «говорящего человека» (М.М. Бахтин) – для нас *устного* автора, устного исполнителя [1].

Важен вопрос: кто он, «говорящий» человек? Каков его *социальный* статус и какова «социальная природа» его текста? С какой целью (или жанрово-речевой формой) он выступает? И какова наконец степень его принадлежности к устному тексту в том случае, если разные певцы используют до него одни те же эпические повторы, темы, формулы? Эта проблема – одна из ключевых в устной теории М. Пэрри и А.Б. Лорда. И встречается повтор эпической формулы, задающей тон новому устному произведению, то мы не можем совершенно точно знать ее первого автора. Вот примеры формульной соотнесенности:

1. Шалкиіз жырау: XVI ғ:

Қоғалы көлдер, қом сулар,
Кімдерге қоныс болмаған...

2. Марғасқа, XVIII ғ.:

Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың...

3. Шалкиіз жырау: XVI ғ:

Арту-арту бел келер

1. Махамбет, XIX ғ.:

Қоғалы көлдер, қом сулар,
Кімдерге қоныс болмаған...

2. Махамбет, XIX:

Хан емессің, қасқырсың,
Қас албасты басқырсың...

3. Бұқар жырау, XVIII

Арту-арту бел келсе...

4. Асан Қайғы, XV ғ.:

Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,...

4. Махамбет, XIX ғ.:

Елбең-елбең жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Арғымақтан туған асылды
Баптап мінер күн қайда?!

Заключение

После «Әдебиет танытқыш» А. Байтұрсынова стало еще более ясно, что главным образом искусства в целом, а устного поэтического искусства в частности – остается человек, но все же его метафизическая сущность не может быть объяснима вне слова, вне вечного искусства, вне художественных традиций – способа и образа его интеллектуально-нравственной и духовной жизни.

«Диалогическая сущность слова» проявляется в потребности «слышащего», в отклике, в отражении души, обращенной к аруаху и богу. Теория устного обращения жырау как адресанта связана не только с личной потребностью сказать *нечто*, высказаться, но с и прямой функцией жанра – *необходимостью* этого обращения к адресату, с *актуальностью* случившегося события. Эти особенности изучает теория речевых жанров: функции, формы, а также – способы и средства реализации этих функций – устно-стилевую (поэтическую) технику – основной объект устной теории Пэрри-Лорда. В ходе написания исследования у нас имеются следующие выводы:

1. Как мы показали выше, А.Байтұрсынов не мог быть знаком с устной теорией Пэрри-Лорда, но всю народную традицию, он, как и Ч.Ч. Валиханов, знал «изнутри самой традиции». Ценное значение для уяснения особенностей национальной поэтики индивидуально-авторской устной литературы имеют труды А.Байтұрсынова: в них впервые была представлена научная классификация и систематизация жанров устной поэзии.

2. Ключевое значение для устной теории имеет и жанрово-стилевой подход, реализуемый А. Байтұрсыновым в «Әдебиет танытқыш». Он первый в казахской науке описал категории стиля и жанра, анализа и хронотопа как основного принципа дифференциации жанровых форм. Зная традицию «изнутри», ученый применил целостный подход, аналогичный устной теории ученых М. Пэрри и А. Лорда, где во всей совокупности многообразных техник (методов и приемов) диктует свои правила устная традиция.

3. А.Байтұрсынов предвосхитил введение речевых жанров (дарынды сөз), исходя из их национальных особенностей, функций, дифференцируя их по форме и способам повествования (*әуезе, толғау, айтыс*). Он исходил из конкретных жанровых форм устной словесности, раскрывая национальный способ отражения мира в речевых жанрах. Его методология научной интерпретации словесно-художественных явлений близка, на наш взгляд, методологии Ч.Ч. Валиханова: в ее основе лежало понимание непрерывной традиции, многовековое Степное знание. Ценным и для устной теории Пэрри-Лорда, и для нашего исследования является *способ организации самой речи* (устно-стилевая, поэтическая техника) жырау и *социальные голоса* (их жанровая и индивидуально-авторская дифференциация).

Литература:

1. Исмакова А.С. Поэтика казахской художественной прозы начала XX века (тематика, жанр, стиль). <http://www.dslib.net/literatura-rosii/pojetika-kazahskoj-hudozhestvennoj-prozy-nachala-hh-veka.html>
2. Наурзбаева А.Б. жырау в коммуникативной стратосфере казахского традиционного общества дискурсанализ. В кн.: Жырау: статус, функции, культура, мировоззрение. Семей, 2017. – 325 с.
3. Жаксылыков А. Методологические принципы изучения поэтики и эстетики казахских и ногайских жырау. В кн.: Поэзия жырау XIV-XIX веков. Ментальность и поэтика. 2016: 60].

4. Ибраев Ш. Эпические формулы и поэтические средства «Китаби дедем Коркут». В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда, 1989. – 120 с.
5. Бектуров Ж.Ж. Проблемы семантики устной индивидуальной культуры казахского народа. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда, 1989. – 120 с.
6. Есембеков Т. О романтическом стиле в поэзии Магжана Жумабаева. В кн.: Исследования по истории и семантике стиха. Караганда, 1989. – 120 с.
7. Абылкасимов Б.Ш. Стилистические приемы и средства в жанре толгау. В кн.: Жанр толгау в казахской устной поэзии». А.: Наука, 1984. – 120 с.
8. Мелетинский Е.М. Современные теории происхождения эпоса. В кн.: Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. М.: 1963. – 464 с.
9. Байтурсынов А. Әдебиет танытқыш. (1926), с. 232. - В кн.: А. Байтурсынов. Сочинения. Составители: Шарипов А., Даутов С. Алматы: Жазушы, 1989. С. 137-305.
10. Мағауин М. Казахские акыны и жырау XV-XVIII веков. А., 1966 г; Мағауин М. Поэзия казахских степей. В книге «Поэты Казахстана». Составитель Мағауин М. М.-Л., 1978 г. с.
11. А. Кодар. Философия Степного знания <https://adebiportal.kz/ru/news/view/3590>
12. Турсунов Е.Д. Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. – Астана: ИКФ Фолиант, 1999. – 252 с. ISBN 5-7667-6675-0. Режим доступа http://doc.nlrk.kz/result/ebook_92/index.html

ЖУМАБЕКОВА А.,
д.ф.н., профессор КазНПУ имени Абая

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ: ПАЛИТРА ПЕРЕВОДЧИКА

Аннотация. В статье делается обзор художественных переводов А. Байтурсынова. Отмечается, что профессиональной среде и широкой общественности он известен, в основном, как переводчик басен И.А. Крылова. Автор статьи проводит лингвопереводческий анализ малоизвестных переводов А. Байтурсынова, практически не подвергавшихся анализу, а именно переводов на казахский язык отдельных стихотворных произведений русских поэтов XIX века А.С. Пушкина, М.Ю. Лермонтова, С.Я. Надсона, Ю.В. Жадовской. Раскрывается мастерство поэта в поиске выразительных художественных средств, отмечается большая предпереводческая работа А. Байтурсынова, свидетельствующая об его тщательном подходе к переводческому процессу. Так, многие слова терминологического характера переданы их точными казахскими эквивалентами (наименования растений, оружия и др.), архаичные лексемы заменяются переводчиком на их синонимичные эквиваленты. Особенностью переводов А. Байтурсынова является полное сохранение художественного замысла авторов оригинальных поэтических текстов с опорой на традиции казахского устного поэтического творчества. В заключении отмечается, что переводческое наследие А. Байтурсынова требует полного и всестороннего изучения, а труды самого поэта и выдающегося политического деятеля ждут своего перевода на иностранные языки.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынов, художественный перевод, лингвопереводческий анализ.

Аңдатпа. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының көркем аудармаларына шолу жасалады. Ахмет Байтұрсынұлының қазіргі кәсіби орта мен қалың жұртшылыққа негізінен И.А. Крыловтың мысалдарын аудармашысы ретінде кеңінен танылғандығы атап өтілген. Мақала авторы кең түрде қарастырылмаған, көп зерттелмеген А. Байтұрсынұлының аудармаларына, атап айтқанда, XIX ғасырдағы орыс ақындары (А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, С.Я. Надсон, Ю.В. Жадовскаяның) жеке поэтикалық шығармаларының қазақ тіліндегі тәржімелеріне лингвоаудармашылық талдау жасайды.

Ақынның мәнерлі көркемдік құралдарды іздеудегі шеберлігі ашылып, А. Байтұрсынұлының аудармаға дейінгі үлкен жұмыс жасағаны атап өтіледі, бұл қазақ ақынның аударма үдерісіне

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
----------------	---

Ахмет Байтұрсынұлы тұлғасы, ғылыми шығармашылығы

Әбдиманұлы Ө. Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттың рухани ұстазы	4
Әлісжан С. Ахмет Байтұрсынұлы және ғылым тілі мәселелері	9
Әміржанова Н. Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиінің фонематикалық негізі	15
Аширова А. Ахмет Байтұрсынұлы халық ағарту және әдебиет саласында	19
Байқожаева Т. Ахмет Байтұрсынұлы аудармаларындағы тағылымдық өнеге	24
Байтерекова М. Ахмет Байтұрсынұлы – ұлы ұстаз	31
Бакеева Ш. Қазақ баспасөзі және Ахмет Байтұрсынұлы	37
Бисенғали А. Қазақ терминжасамының негізін қалаушы	43
Еркінбай Ұ. Ахмет Байтұрсынұлы пән сөздерінің ұғымдық және функционалдық шеңбері /«Әдебиет танытқыш» еңбегі негізінде/	49
Жалмаханов Ш. Ахмет Байтұрсынұлы лингвотерминдерінің жүйелілік сипаты	58
Жанабаев К., Түргенбаева А., Ислямова Ұ., Серикбаева А. Ахмет Байтұрсынов и устная теория Пэрри-Лорда	61
Жумабекова А. Ахмет Байтұрсынов: палитра переводчика	68
Жуынтаева З. Ахмет Байтұрсынұлының жай сөйлемдерді айтылу мақсатына қарай топтастыруы	75
Жұбай О. Ахмет Байтұрсынұлы атауларының когнитивті сипаты	80
Имаханбет Р. Тіл – тұғыр: Ахмет Байтұрсынұлы	87
Құспакова А. Учитель нации – Ахмет Байтұрсынов	91
Құлманов С. Ахмет Байтұрсынұлы жасаған лингвистикалық терминдердің метафоралық сипаты	93
Құрманбайұлы Ш. Ахмет Байтұрсынұлы және XX ғасыр басындағы ұлттық ғылым тілінің дамуы	100
Мамырбек Г. «Тіл-құрал» басылымдарындағы айырмашылықтар	104
Махамбетова А. Ахмет Байтұрсынұлының термин жасауда ұстанған қағидаттары	108
Оразалиева Э. Қазақ филологиясы: тіл мен таным синергиясы (Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» негізінде)	113
Өтебаева Э. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ этнолингвистикасы	119
Рсалиева Н. Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиі және жазу динамикасы	123
Салқынбай А. Қазақ сөзжасамының жүйелігі: Ахмет Байтұрсынұлы терімсөздерінің негізділігі	126
Тымболова А. Ахмет Байтұрсынұлының драматургияға қатысты ой-пікірлері	132
Фазылжан А. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ сөз сазы <ағыл.prosody>	137

Түркітілдес елдердің салалық терминологиясы

Алдаш А. Калька жолы арқылы жасалған термин тіркестер туралы	145
Абдыжапар уулу М. Кыргыз терминологиясының заманбап мәселелері жөнүндө	153
Алияров Б., Надинова А. Қазақтың техникалық тілін дамытудың қажеттілігі және қалыптастыру жолдары	159
Ахметов М. Медицина терминологиясының мәселелері	162
Ахметов Ж.Б., Ерғазина М.Ж., Исакова Л.А. Орыс тіліндегі медициналық оқулықтарды қазақ тіліне аудару мәселелері	169
Әшімбаева Н., Шүленбаев Н. Кірме терминдерді таңбалау мәселесі	175
Әбділманов А. Пән сөздерін дамытуда, біріздендіруде ұстанылған және ұстанылатын қағидаттар	182
Бекмағамбетов Ш. Дыбыстаным және құрылымтаным терминдері генетикалық тіл ғылымы тұрғысынан (Жүп элементті дыбыстар және сөз негізі мәселесі)	185
Ермекова Т., Акегожаева Р.Н. Қазақ тіліндегі импортталған киім-кешек атауларына қатысты терминологияны біріздендіру мәселелері	190
Ескендір Ж. Информатика саласы терминдерін біріздендіру мәселелері	195
Исакова С. Пән сөздері – кәсіби тілдік тұлға дискурсы бірлігі	202
Исмаилов Г. Омонимия транстерминов (на материале узбекского языка)	206
Кошуева М. Қасым Тыныстанов және қырғыз терминологиясы	212
Көбденова Г. Туризм терминдерінің жаңа баламалары	217
Қалиұлы Б. Ұлттық тіл және ұлттық тіл терминдерінің жасалуы	224
Қаршығаева А. Қазақ фонетикасындағы терминдер жайлы	230
Құсайынов А. Қазіргі қазақ тілінің терминқорын қалыптастырған сөздіктер топтамасы	233
Манкеева Ж. Ұлттық терминжасамның когнитивтік астарындағы мәдени танымдық уәжділік	238
Момынова Б. Х. Досмұхамедұлының лингвистикалық терминқалыптастырудағы қызметі	241
Одилов Ё. Метафоричность терминов в узбекском языке	244

Примашев Н., Садырбаева З. Нормашығармашылық қызметте терминдер қорының сапалық әлеуетін талдау мәселесіне («геология, геодезия және география» саласы мысалында)	250
Рысберген Қ. Ұлттық және халықаралық ономастикалық терминологиядағы тенденциялар	258
Сайдноманов А.К. Место русско-интернациональных терминов в узбекской медицинской терминосистеме	264
Сейітов Н. Қазақ терминологиясын қазақша сөйлету – парыз.....	267
Сейітов Н. Ұлттық терминология базасын қалыптастыруға қатысты іс-шаралар тізбегі, олардың орындалу жағдайы	274
Сиразитдинов З.А. О терминологическом банке данных башкирского языка.....	280
Шәкенов Б., Әбілова А., Ысқақова Л., А. Искиндинова А. Медициналық терминдерді біріздендіру үдерісі жайында	286

Фонетика, грамматика, орфография, ономастика, педагогика

Байжанова Р., Кобдабаева Б. Адилканова Г. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерін колледждегі оқыту	293
Зайсанбаев Т., Канленова Б. Емле ережесін қалыптастырудың негізі – тіл заңдылығы	298
Мырзаханова Д. Ағылшын тілін оқыту үдерісінде лингвистикалық құзыреттіліктерді қалыптастыру	304
Ospangazyeva N., Zhumabayeva Zh. Description of one-dimensional and multi-dimensional distinctive features in the kazakh phonology	309
Пашан Д. Қазақстан Республикасы азаматтарының тектерін қазақша жазуға қатысты.....	316
Рамазанов Т. Диалогтың табиғаты және қазақ тілтанымында зерттелуі	319
Рахымберлина С. XX ғ. басындағы түркі тілдерінің зерттелуі (қазақ және түркімен тілдері).....	324
Садыков Т., Шаршембаев Б., Шерова А. Ван кыргыз макал-лақаптарынын фоностатистикасы жөнүндө.....	330
Садыков Т., Сагынбаева Б. Түрк жана кыргыз тилиндеги этиштин өзгөчө чагы жөнүндө	344
Садықова М. Қазақ тіліндегі сөйлеу жағдаяты мен сөйлеу әдебі	355
Турдикулова С. Егемендік кезеңіндегі ұлттық поэзиядағы ізденістер	362

Қолданбалы және корпустық лингвистика

Алданиязова Г. Стереотип: анықтамасы, түрлері, пайда болу механизмі	368
Барменқұлова А. Корпуста этномәдени белгіленім қою мәселесі.....	374
Бесиров Е. Ұлттық корпуста параллель корпусты құру мәселесі.....	379
Ишмухаметова А. Народные наименования некоторых лекарственных растений (на примере данных публицистического корпуса и диалектологической базы Машинного фонда башкирского языка)	386
Қожахметова А. Синергетика парадигмасы туралы түсінік.....	393

Қазақ тіл білімінің негізін салушы, Ұлт ұстазы –
Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойына арналған
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ және ҒЫЛЫМ ТІЛІ»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

PROCEEDINGS

International scientific and theoretical conference
«AKHMET BAITURSYNULY and THE LANGUAGE OF SCIENCE»
will be held, dedicated to the 150th anniversary of the founder of Kazakh linguistics,
Teacher of the nation – Akhmet Baitursynuly

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-теоретической конференции
«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ и ЯЗЫК НАУКИ»,
посвященной 150-летию юбилею основателя казахского языкознания,
Учителя нации – Ахмета Байтурсынулы

Беттеген Т. Есжанов
Мұқабасын көркемдеген Б. Альдибаев

Басуға қол қойылды 09.12.2022. Пішімі 60x84 1/8.
Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 50.
Таралымы 50 дана.

ЖК «Асыл» баспасы, Алматы қ., 0506010, Қойшыбаева к., 93